DOÇ. DR. HALİL ALTUNTAŞ

ADALET

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 1296

Halk Kitapları: 286

Yayın Yönetmeni
Dr. Yüksel SALMAN

Yayın Koordinatörü
Yunus AKKAYA

Editör
Prof. Dr. Huriye MARTI
Rukiye Aydoğdu DEMİR

Baskı Takip
İsmail DERİN

Tasarım
Arzu AKGÜN (aral.org)

Baskı
ARAL
Mustafa Kemal Mah. 2141 Cad.
No: 33/3, Söğütözü, Çankaya / Ankara
Tel: 0.312 219 53 26
www.aral.org

2. Baskı, Ankara – 2017

Eser İnceleme Komisyon Kararı:
28.09.2016/21

ISBN:978-975-19-6641-4
2017-06-Y-0003-1296
Sertifika No: 12931

İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Üniversiteler Mah. Dumlupınar Bulvarı
No:147/A 06800 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 312 295 72 93 - 94
Faks: 0 312 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr
www.diyanet.gov.tr

“Oğluna bağışta bulunmaya karar vermişti. Küçük Numan'ın yüzünde güller açsın, annesi de mutlu olsun istiyordu. Ama annenin gönlüne bir tereddüt düştü. Amra bint Revâha isimli bu sahâbî hanım, konuyu Resûlullah'a danışmak gerektiğini düşünüyordu. Hibeydi bu, hediyeydi. Çocuğunun geleceğini ve kardeşleriyle ilişkisini etkileyebilecek bir hediye… En iyisi bu bağışa Allah Resûlü'nün de şahit olmasıydı. O onaylasın, doğru kararı vermelerine yardım etsin istedi. İsteğinde ısrarcıydı…

Beşir (r.a.), oğlu Numan'ın elinden tutarak Peygamberimize geldi. Olanları anlattı. Dedi ki, “Yâ Resûlallah, oğlumun annesi Amra bint Revâha, ona yaptığım bağışa şahit olmanı istiyor.” Hz. Peygamber hemen sordu: *“Başka çocuğun var mı?”* “Evet, var.” dedi Beşir.

Peygamber Efendimiz tekrar sordu: *"Peki, hepsine aynı miktarda mal bağışladın mı?"* "Hayır, ey Allah'ın Resûlü!" dedi Beşir. Belki de zaten her birine o kadar mal bağışlayacak kadar zengin değildi…

Bu durumdan hoşlanmadı Peygamberimiz. Cevabı kesindi: *"O zaman beni şahit tutma. Çünkü ben adaletsizliğe şahit olamam!"* Bir baba, çocukları arasında adaleti gözetmeyince gelecekte ne olabilirdi? Bunu düşünmesini istedi Beşir'den ve sordu: "Çocuklarının sana i*yilik yaparken eşit davranmalarını istemez misin?"* "Elbette isterim Yâ Resûlallah!" diye cevap verdi Beşir. Küçük Numan'ın yıllar sonra bize aktardığı bu konuşmadan hatırladığı son Peygamber cümlesi ise şöyleydi: *"O halde Allah'tan korkun ve çocuklarınız arasında adaletli davranın!"* (Müslim, Hibe, 14-18)

"

İnsanlık tarihi boyunca üzerinde en çok söz söylenen, yazılıp çizilen, görüş belirtilen iki kavramdır, hak ve adalet... Bugün de geçmişten kat kat daha fazla söz konusu ediliyor; herkes hak ve adaletten bahsediyor. Bir şeyin yeterince var olması onu kanıksanmaya ve unutulmaya mahkûm ediyorsa, yok olması da durmaksızın anılmasına sebep olabilir mi? O halde hak ve adaletin bu kadar gündemde olması, yeryüzünde insaf ve hakkaniyetin hiç olmadığı kadar çiğnendiği bir döneme işaret etmiyor mu?

Konuyu küresel planda daha da içinden çıkılmaz hâle getiren bir gerçek var. O da şu: Bu kavramları adalet yoksunlarından ziyade, yavuz hırsız misali, adaleti yok edenler dillendiriyor. İnsanlık var oldukça bir şekilde gündemde olması kaçınılmaz bir konudan söz ediyoruz. Biliyoruz ki, hak ve adalet üzerinde söylenecek hiçbir söz gereksiz olmayacak ve konuyu kapatmayacaktır.

Nedir Hak?

Hak kelimesi, "inkârı mümkün olmayan, yok olup gitmeyen, sabit olan hakikat" anlamına gelir. Hak; gerçekliktir, kesin bilgidir. Bir diğer anlamıyla hak; "nasip ve pay" demektir. "Mutabakat, uygunluk, görev ve yükümlülük, borç ve kararlılık" gibi anlamlar da hak kelimesinin dağarcığında toplanır.

Hakkın tam karşıtı olan "batıl" ise "hakikati ve gerçekliği olmayan, temelsiz ve asılsız şey" demektir. Vahyin yeryüzündeki son hak temsilcisi olan İslam'ın karşısında, batılın temsilcisi olarak her türlü şirk ve inkâr hareketi yer alır. Bu karşıtlık da tabii olarak ikisi arasında bir mücadelenin kaynağını oluşturur. *"Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur."* (İsrâ, 17/81) ayeti, bu mücadelenin nihai galibinin hak olduğunu bildirir.

Ancak bu sonucun hâsıl olması, hakkın temsilcilerinin bu uğurda üzerlerine düşen görevleri yerine getirmelerine bağlıdır. Hak duyarlılığına sahip olmak,

“Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur.”

(İsrâ, 17/81)

hakkı tanımak, bilmek, korumak, hakka uymak, hak için mücadele vermek gerektir. Hak-batıl ayırımı konusunda taşınması gereken bu hassasiyet, kadim kültürümüzde ne güzel dile getirilir: “Ya Rabbi, bize hakkı hak olarak göster ve ona tabi olmayı ilham et; batılı da batıl olarak göster, ondan uzak durmayı ilham et.”

Hak kelimesi başta Allah Teâlâ ve O’nun bildirdiği durum ve olgular için kullanılır. Çünkü Cenab-ı Hak, inkârı mümkün olmayandır. O, ezelidir, ebedidir, yok olup gitmeyendir. *“Bu böyle. Çünkü Allah hakkın ta kendisidir.”* (Hac, 22/62) ayeti bu anlama gelir. Rabbimizin gönderdiği vahiy ise sabit olan hakikattir, saf ve şüphesiz gerçekliktir. Peygamberimiz bunu şöyle dile getirir: *“Allah’ım! Sen Hak’sın, senin vaadin haktır, sözün haktır, sana kavuşacak oluşumuz haktır, cennet haktır, cehennem haktır, kıyamet haktır.”* (Müslim, Salâtü’l-Müsâfirin, 26)

İslam düşüncesinde hak, “dinin, aklın ve hukuk düzeninin insana tanıdığı yetki,

“Kıyamet gününde adalet terazilerini kuracağız ve kimse en küçük bir zulme uğratılmayacak.”

(Enbiya, 21/47)

Her hak,
tanınmayı,
sahiplerine
teslim edilmeyi
ve ihlalden
korunmayı
bekler. Bu açıdan
bakıldığında,
hakkı tamamlayan
bir yükümlülüğün
bulunduğu görülür.

güç ve ayrıcalıklar" demektir. Hakkın belirleyicisi, mutlak hak ve hakikati temsil eden Allah'tır. *"İşte O, sizin hak/gerçek Rabbiniz olan Allah'tır."* (Yunus, 10/32) ayeti bu gerçeği ifade eder. O, kullarına hakları bir lütuf ve bağış olarak vermiştir. Allah'ın hakları belirleyici oluşu, O'nun "Rab" olmasının tabii bir sonucudur. Zira O, bütün mahlûkatı yaratmış ve yarattığı her şeyin "varlığını sürdürebilmesi için muhtaç olduğu en uygun ortamı" hazırlamıştır. Bu ortam sadece maddi ve fiziki bir ortam değil, aynı zamanda sosyal ve hukuki bir ortamdır.

"Sünnet-i ilahiye" yani "Allah'ın kâinat için belirlediği değişmeyen ilahi kanunlar", insanın hayatta kalmasını sağlayan muhteşem bir uyuma sahiptir. Allah bize hayat vermiş ve hayatımızı sürdürmemiz için gerekli havayı, suyu, gıdaları, tabiatı, akıl ve yeteneği ihsan etmiştir. "Şeriat" yani "Allah'ın belirlediği din kuralları" ise, insanın sosyal ve hukuki anlamda düzenli, huzurlu, mutlu bir hayat yaşamasını sağlar. Kısacası Rabbimiz, bizim hem bedenen hem de ruhen varlığımıza en

uygun ortamı hazırlamış, bu ortamı koruma görevini ise bize vermiştir.

İnsanın bizzat kendi çabasıyla değil de Allah'ın bağışı yoluyla haklara sahip olması, onun özdeğerine zarar vermez. Çünkü insana sahip olduğu özdeğeri veren de Allah'tır (İsrâ, 17/70) ve Peygamberimizin ifadesiyle, *"Şüphesiz Yüce Allah her hak sahibine hakkını vermiştir."* (Tirmizî, Vesâyâ, 5) İnsanın sahip olduğu haklar bizzat "insan" oluşundan yahut içinde yaşadığı toplum düzeninden kaynaklanır. İnsanı da toplumu da Allah var ettiğine göre, hakların belirleyicisinin Allah olduğu hakikati bir kez daha ortaya çıkar.

Beşerî hukuk alanına girdiğimizde, hak kavramının aslında hukuk sistemlerinin özünü teşkil ettiğini görürüz. Bu sistemler bireylerin hem birbirleriyle hem de devletle ilişkilerini düzenler. Dolayısıyla insanın olduğu ve bir diğer varlıkla iletişime girdiği her yerde hak söz konusudur.

Hukukun yönlendirici ve sınırlayıcı talepleri vardır ve bu talepler "bireyin özgürlüğü" meselesine zemin oluşturur.

Diğer yandan hukukun düzenleyici ve otoriter yapısı ise "bireyin ödevleri" konusunu gündeme getirir. Bir başka ifadeyle, bireyin hukuk karşısındaki konumu "özgürlük", hukukun birey üzerindeki otoritesi de "ödev" kavramına vücut verir. Haklarımız; kanunun, toplumun ya da ahlakın bize tanıdığı özgürlük alanıdır. Ödevlerimiz ise hukukun bizden istediği kanunî, insanî ve ahlakî sorumluluklarımızdır.

Güncel Sorunlarda "Hak" Kavramı

Hak ihlalleri tarih boyunca olduğu gibi bugün de insanlığın en ciddi meselesi olarak karşımızda duruyor. Ülkemiz ve toplumumuz da dünyaya hâkim olan adaletsizlik ve hak gaspı kökenli hegemonyadan payını alıyor. Birinci Dünya Savaşını ortaya çıkaran zihniyet, yeniden şekillenen dünya haritasına ulus-devlet uygulamasını dayatınca pek çok hak ihlalinin kapısı aralandı. Sosyolojik ve kültürel altyapı renkliliğinin yok edilmesi, millet olmanın şartı olarak gö-

rüldü. Farklı dillerin, kültürlerin, ırkların ve dinlerin varlığına tahammül edilemez hâle geldi.

Tarihî ve toplumsal kodlarımızla çatışan tutumlar, doğu-batı fark etmeksizin coğrafyamızın her köşesinde derin izler bırakan hak ihlallerini beraberinde getirdi. Hoşgörüyü, kardeşliği, vicdanı, empatiyi yok sayan karar ve davranışlar insanlara acı çektirdi.

“Ya Rabbi, bize hakkı hak olarak göster ve ona tabi olmayı ilham et; batılı da batıl olarak göster, ondan uzak durmayı ilham et”

Amacımız, geride kalan olumsuzlukları ayrışma sebebi yapmadan, onlardan ders çıkarmak olmalıdır. Yaşadığımız son elim hadiseler üzerine milletimizin sergilediği topyekûn kenetlenme, toplumsal özümüzdeki cevherin hâlâ aktif olduğunu göstermiştir. Kültürel ve etnik farklılıkları yok saymadan ama millet ve ülke bütünlüğüne de zinhar zarar vermeden yola devam etmemiz gerektiği ortaya çıkmıştır. Hak ve adalet ilkelerinin saygı gördüğü daha güçlü bir toplum ve ülke olabileceğimize dair inancımız artmıştır.

Hiçbir ayırım gözetmeden tüm insanların hak ve adalet ortamı içinde yaşayacağı bir dünya, herkesin bu ilkeyi en yakın çevresinden başlayarak hayata geçirmesiyle mümkün olacaktır. Halkın temel kültürel ve ahlakî yönelişlerinin dikkate alındığı, toplumu oluşturan alt kültür gruplarının varlıklarına tahammül edildiği bir ülke hepimiz için huzur demektir. Bu yönde sergilenen her türlü iyi niyetli adım, geniş kitlelerde yankı bulmuştur. Ülkemizde gözlemlenen iyileşme adımlarının samimiyet ve gayretle daha üst noktalara ulaşacağında şüphe yoktur.

Hakkın Üstünlüğü İlkesi

İslam düşünce sisteminde insanî değerler sıralamasında "hak" en yüksek konuma sahiptir. Burası hak ile hakikatin âdeta özdeşleştiği yerdir. Kaynağı ve belirleyicisi Allah olan "hak", üstün ve aziz tutulmayı hak eder. "Hak üstündür, ona üstün gelinemez" sözü de işte bu bakış açısının kültüre bir yansımasıdır.

İslam, son ve sonuncu hak dindir. Hakkın üstünlüğü ilkesi, Kur'an-ı Kerim'de İslam'ın nihai hedefi üzerinden şöyle dile getirilir: *"O (Allah), kendisine ortak koşanlar hoşlanmasa da, dinini bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayet ve Hakk'ın dini ile gönderendir."* (Saff, 61/9) Aynı vurgu en geniş anlamı ile "*Eğer hak onların arzularına uysaydı gökler ve yer ve onlarda bulunanlar elbette bozulur giderdi."* (Mü'minûn, 23/71) ayeti üzerinden de yapılır.

İnsanın mutluluğu, toplumların düzen ve huzuru, hakkın bu konumuna saygı duyulmasına bağlıdır. Hak ile hakikat arasındaki ince ayırım burada nerede

Peygamberimiz
buyuruyor ki:

“Kim kardeşine
haksızlık
etmişse onunla
helalleşsin.”

(Buhârî, Rikâk, 48)

ise tamamen ortadan kalkar. Güç ve iktidarın değil, hakkın üstün tutulması bu sebeple temel ilkedir. Nitekim Mehmet Akif, "Adam aldırma da geç git diyemem aldırırım / Çiğnerim, çiğnenirim hakkı tutar kaldırırım" mısraları ile müminin hak karşısında takınması gereken tutumu etkili bir biçimde ifade eder. Bu söylemdeki hak, yeryüzünün nizamı olarak gönderilen İslam ve onun ifade ettiği hakikatler bütünüdür. Şüphesiz "kişi hakları" da bu hakikatler arasında yer almaktadır. Millî şairimiz, "Zalimin hasmıyım amma severim mazlumu" derken de takındığı bu tavrı devam ettirmektedir.

Hakkı üstün tutmanın en güçlü örneği, İslam'ı tebliğ etmekten vazgeçmesi için Mekke müşriklerinin yaptıkları cazip teklifleri reddeden Hz. Peygamberin, *"Vallahi sağ elime güneşi, sol elime ayı koysalar yine davamdan vazgeçmem."* diyerek sergilediği tutumdur (İbn Hişâm, Sîret, II/101).

Allah'la ilişkimizin rengi,
diğer varlıklarla ilişkilerimizi
de belirler. Allah'a inanan,
O'nun sınırlarına uymaya özen
gösteren her insan, bu sınırlar
sayesinde bütün canlıların
haklarını da korumuş olur.

Hak ve Yükümlülük İlişkisi

Her hak, tanınmayı, sahiplerine teslim edilmeyi ve ihlalden korunmayı bekler. Bu açıdan bakıldığında, hakkı tamamlayan bir yükümlülüğün bulunduğu görülür. Yani hakka sahip olan kişi, bu hak karşılığında bir görev de üstlenmiş olur. Mesela mülkiyetin korunmuşluğu hakkı, başkasının mülkiyet hakkına saygı gösterme yükümlülüğünü de beraberinde getirir. Dolayısıyla hakkın söz konusu olduğu yerde görev ve sorumluluğun da bulunması genel geçer bir kural olarak kabul edilir.

Gerçekte sorumluluk, başkalarının bizim üzerimizdeki hakkını teslim etmekten, hak sahiplerine haklarını ödemekten başka bir şey değildir. Buradan hareketle, hak kavramının toplumsal bir karaktere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Başkaları ile birlikte yaşayıp da hak sahibi ya da ödev yükümlüsü olmamak söz konusu değildir. Hepimiz haklarımız kadar sorumluluklarımızı da taşıyarak günlük hayatımızı devam ettiririz.

Toplumların huzur, düzen ve devamlılığı, bireylerin hak ve görev bilincine sahip olması ile mümkündür. Dinimiz, hakların korunması yanında ödevlerin yerine getirilmesine de özel vurgu yapar. Nitekim Allah Resûlü (s.a.s) bunu şöyle ifade eder: *"Müslüman'ın Müslüman üzerindeki hakkı beştir: Selamının alınması, hastalandığında ziyaret edilmesi, öldüğünde cenazesine iştirak edilmesi, davetine icabet edilmesi ve hapşırdığında ona Allah'tan rahmet istenmesi."* (Buhârî, Cenâiz, 2)

Ödevler kategorisine riayet etmek, yalnızca kendisini değil, diğer insanları da dikkate alma erdemine kişiyi yöneltir. Böylece haklara tecavüzün önlenmesi yolunda "su baştan çevrilmiş" olacaktır. Aslında dinimizde hak kavramı, almaktan ziyade vermek üzerine kuruludur. Yani insan öncelikle üzerinde hakkı bulunanlara haklarını vermekle yükümlüdür. Herkes bu yükümlülüğü yerine getirdiğinde zaten acı sonuçlar doğuran hak ihlalleri de yaşanmayacaktır.

Hakların korunmasında maddi ve manevi olmak üzere iki türlü yaptırım söz konusudur. Maddi yaptırımlar, Kur'an ve sünnetin çerçevesini çizdiği can, mal, namus gibi temel hakların ihlali ile ilgili yaptırımlar olup dünya hayatı şartlarında uygulanır. Dinimiz, insanın doğuştan getirdiği hakları, maddi yaptırımlar sayesinde son derece sağlam bir hukuk zemininde korur. Manevi yaptırımlar ise ahiret hayatında gerçekleşecek olan cezayı ifade eder. Bunlar komşuluk hakkı, ana baba hakkı, din kardeşliği hakkı gibi ahlakî temele dayalı hakların ihlaline getirilen yaptırımlardır.

Hakların Tasnifi

Haklar çeşitli bakış açıları ile tasnife tabi tutulmuştur. Bu tasniflerden en yaygın olanı Allah hakları-kul hakları ayırımıdır.

Bizi yoktan var eden, sayısız nimetlerle donatan, koruyan, bağışlayan Rabbimiz, üzerimizde hak sahibidir. Aslında hayata yön veren Yüce Kudret karşısında inananların yerine getirmekle yü-

Toplumu oluşturan
bütün kesimler
bir maddenin
atom yapısı gibi
birbirine bağlı
olduğuna göre,
bunlardan birinde
ortaya çıkan
adaletsizlik o
parça ile sınırlı
kalmaz, kısa
sürede bütün
bünyeyi sarar.

kümlü olduğu her husus, Allah hakkı olarak tescil edilmiştir. Yani hayata dair her detayda kâinatın Yüce Sahibine ait bir hak bulunur. Ama konu Rabbimizin öncelikli haklarına geldiğinde, bir alt ayırım yapmak gerekmiştir. Buna göre, iman ve ibadet alanlarında kulun Allah'a karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu hususlar "Allah hakları" başlığı altında toplanır. Hz. Peygamberin *"Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, Allah'a ibadet etmeleri ve hiçbir şeyi O'na ortak koşmamalarıdır."* (Müslim, İman, 48, 49) anlamındaki hadisi bu yaklaşımın esasını oluşturur.

Verili haklarla, insanlar arası ilişkilerden kaynaklanan bütün haklar ise İslam kaynaklarında "kul hakları" başlığı altında ele alınır. Temel kul hakları, insanın insanca yaşayabileceği ortamı sağlamak üzere dinin koruduğu haklardır. Bu temel bireysel haklar; canın korunması, dinin korunması, aklın korunması, malın korunması ve neslin korunması gibi olmazsa olmaz ilkelerde varlığını bulur. Peygamber Efendimizin ifadesiyle

"Her Müslüman'ın bir başka Müslüman'a kanı, malı ve ırzı/haysiyeti haramdır." (Müslim, Birr ve sıla, 32). Sosyal hayatta karşımıza çıkan eşitsizliklerin ve hak ihlâllerinin aksine, İslam'ın özünde her insanın canı, bedeni ve toplumsal saygınlığı her türlü isnat, istismar ve şiddetten korunmuştur. Akıl sağlığı ve mülkiyet hakkı tanınmış, inanç dünyası dokunulmaz kabul edilmiştir.

“Adam aldırma da geç git diyemem aldırırım,
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırım.”

Burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus, Allah’ın hakları ile kulların hakları arasındaki geçişkenliktir. Doğrusu Allah’ın hakkını kulların haklarından kesin çizgilerle ayırmak pek mümkün değildir. Çünkü Allah’la ilişkimizin rengi, diğer insanlarla ilişkilerimizi de belirler. Allah’a inanan, O’nun sınırlarına uymaya özen gösteren her insan, bu sınırlar sayesinde kulların haklarını da korumuş olur. Hatta

bazen zekât gibi ibadetlerde hem Allah hakları hem de kul hakları alanına giren ortak noktalar bulunur.

Kul Haklarının Çeşitliliği

Özel kul hakları, kişinin toplum içinde birey olarak yaşamasına dayalı haklardır. Bunları kısaca "sosyal hayatın ahlakî temelleri" diye nitelemek mümkündür. Bu hakların en kapsamlı olanı, din kardeşliği hakkıdır. İman bağının oluşturduğu kardeşlikten kaynaklanan bu haklar hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.s) şöyle buyurur: *"Müslüman, Müslüman'ın kardeşidir. Ona zulmetmez, onu yardımsız ve yalnız başına bırakmaz. Kim din kardeşinin bir ihtiyacını giderirse, Allah da onun ihtiyacını giderir. Kim bir Müslüman'ın bir sıkıntısını giderirse, Allah da onun kıyamet sıkıntılarından birini giderir. Kim bir Müslüman'ın kusurunu örterse, Allah da kıyamet günü onun kusurunu örter."* (Müslim, Birr ve Sıla, 58)

Bir diğer kul hakkı, komşuluk hakkıdır. Komşuluk, sosyal hayatın kaçınılmaz bir

Günümüz insanı, yeryüzüne mutluluk getirme ve beşeriyetin gidişatını düzeltme yolunda İslam'ın önemle vurguladığı adalet ilkesine şiddetle ihtiyaç duymaktadır.

olgusudur. Toplumsal hayatın ilk halkasını oluşturan aile çevresinden sonra en sıkı ilişki içinde bulunulan insanlar komşulardır. İslam'da komşular arası ilişkiler yardımlaşma, merhamet ve anlayış esasına dayanır. *"Cebrail bana komşu konusunda o kadar çok tavsiyede bulundu ki komşuyu komşuya mirasçı kılacak sandım."* (Tirmizî, Birr, 28) anlamındaki hadis, komşular arasında öngörülen bu yapıcı davranışların ardındaki ahlakî teşvik ve yaptırıma dikkat çeker.

Peygamberimiz, *"Kim Allah'a ve âhiret gününe iman ediyorsa komşusuna eziyet etmesin"* buyurur (Buhârî, Rikak, 23). Kur'an-ı Kerim'de de belirtildiği üzere, yakın ya da uzak fark etmeksizin bütün komşularımızın bizden iyilik görme hakkı vardır (Nisâ, 4/36). Komşuluk ilişkilerinde temel ölçü ise, insan ve komşu olmaktır. Komşular arasındaki din ya da soy ayrılığı, ilişkilerin kalitesini etkilemez. Hz. Peygamberin gayrimüslim komşularla olan ilişkilerde sergilediği hassasiyetin oluşturduğu olumlu yansıma, bütün İslam toplumlarında kendini göstere gelmiştir.

İslam ahlakında anne-baba haklarının yerine getirilmesi "birru'l-valideyn" (anne-baba hukukuna riayet etmek) şeklinde ifade edilir. Bunun aksine davranış ise "ukûku'l-valideyn" yani anne-baba hukukunu çiğnemektir. Toplumların bekası için çok önemli bir yere sahip olan aile, anne-baba etrafında şekillenir. Anne-baba yaşlanıp da ilgi ve bakıma muhtaç konuma geldiklerinde aile içinde bir yük gibi görülmemeli, aksine baş tacı edilmelidir. Kırıcı sözlere muhatap kılınmaları şöyle dursun onlara merhametli davranılmalı, "öf!" bile denilmemelidir (İsrâ,17/23-24).

"Sıla-i rahim" adıyla anılan bir diğer hak çeşidi de üzerimizdeki akraba haklarıdır. Akrabalık bağlarını koparmamak, güzel bir ilişkiyi devam ettirmek Kur'an'ın emri olup, ahlâkın olduğu kadar imanın da gereğidir. Peygamberimiz *"Kim rızkının bollaştırılmasını yahut ecelinin geciktirilmesini arzu ederse, akraba ilişkilerini sürdürsün."* (Buhârî, Edeb, 12) demiştir. Sevincinde de kederinde de akrabasının yanında olmak, onu zor gününde des-

teklemek, arayıp sormak, ziyaret etmek her müminin vazifesidir.

Hak ve hakikatin yerini bulması için insanların sorumluluklarını yerine getirebilmesi ancak uygun ortamın sağlanması ile mümkündür. İnsanca yaşamaya layık bir ortamın sağlanması da Müslüman bireyin hakkıdır. Özellikle yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkinin temelinde bu hak yer alır. Yönetici, idaresi altındaki insanların hayatlarını huzur ve güven içinde sürdürebilmeleri, işlerini ve görevlerini hakkıyla yerine getirebilmeleri için uygun ortamı sağlamakla mükelleftir. Böylece toplumda hakkın ve hakikatin ortaya çıkması ve yerini bulması hedeflenir. Hz. Peygamber (s.a.s.), *"En üstün cihat, zalim idareci karşısında hakkı söylemektir."* (İbn Mâce, Fiten, 20) buyurarak bu görevin yerine getirilmesinde birtakım engelleyici unsurların söz konusu olabileceğini fakat bu zorluğu aşanların cihat sevabına kavuşacaklarını bildirmiştir.

Yukarıda birkaçına değindiğimiz birey-

Adalet, Allah'ın yeryüzündeki terazisidir. Adalet sayesinde hak sahibi hakkına en kısa ve en kolay yoldan kavuşma imkânına sahip olur.

sel kul hakları, alt alanlarda gıybet ve iftiradan, gönül kırıcı tutum ve davranışlardan korunmuşluk gibi daha birçok açılım içerir.

Peygamberimiz, namaz ve oruç gibi ibadetlerini yerine getirdiği halde kul haklarını ilkesini gözetmeyerek başkalarının malına, canına, onuruna kast eden kimseyi "asıl müflis" diye nitelemiştir. Çünkü böyle bir kimse dünyada iken iyilik biriktirdiğini düşünse de kıyamette bu iyilikler hakkını yediği insanlara dağıtılacak, hatta onların günahlarını da üstlenerek cehennemlik olacaktır (Müslim, Birr, 59). Hakkı çiğnenen kişilerle ödeşme ve helalleşme imkânı, dinimizin bu büyük iflas riskine karşı sunduğu önemli bir çıkış yoludur. Rahmet Peygamberi (s.a.s.), *"Kim kardeşine haksızlık etmişse onunla helalleşsin."* (Buhârî, Rikâk, 48) tavsiyesiyle bu yola işarette bulunur. Başka bir nebevî açıklamada da kıyamet gününde, cehennemden kurtulan müminlerin kul hakları konusunda ödeşip arındıktan sonra cennete girebilecekleri bildirilir (Buhârî, Rikâk, 48).

Hakların gözetilmesi konusunda Müslüman'ın tek muhatabı insan değildir. İnsanın hayatını devam ettirebilmesi için uygun ortamın oluşmasında payı olan her şeyin onun üzerinde hakkı vardır. Bitkilerin, hayvanların, canlı-cansız her türlü varlığın hakkını gözetmek, Müslüman'ın sorumlulukları arasındadır.

Adalet Nedir?

Temel anlamı ile "istikamet ve doğruluk" demek olan adalet, bir hukuk terimi olarak "herkese -iyisiyle kötüsüyle- hakkını/hak ettiğini vermek" anlamına gelir. Bu anlam çerçevesi etrafında adalet kelimesi; sadakat, insanlarla iyi geçinme, hayırda dayanışma, muhabbet, kıskançlıktan sakınma, kötülüğe iyilikle karşılık verme, düşmanlıktan uzak durma, büyüklere saygı, küçüklere şefkat gösterme gibi çok geniş bir anlam yelpazesine sahiptir.

Doğrusu adalet, tarih boyunca üzerinde tartışmalar yapılmış, tanıtılmaya çalışılmış bir kavramdır. Fakat hayatın oda-

Adalet deyince aklımıza ilk önce idari makamlar ve mahkemeler gelir. Halbuki adaletin günlük hayatımızda bireyler arası özel ilişkileri de ilgilendiren önemli bir boyutu vardır.

ğında olan bu kavramın ilk çağlardan günümüze kadar ortak bir tanımı yapılamamıştır.

Hakkın sahibine verilmesi -ya da verilmemesi- genel olarak yönetimi ve yargıyı ilgilendiriyor gibidir. Yani adalet deyince aklımıza ilk önce idari makamlar ve mahkemeler gelir. Hâlbuki adaletin günlük hayatımızda bireyler arası özel ilişkileri de ilgilendiren önemli bir boyutu vardır. *"Allah adaleti, ihsanı, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."* (Nahl, 16/90) ayeti, adaletin bu geniş kapsamına işaret eder.

İslam, kamu yönetimi alanında "âdil" ve "zalim" yönetici ikilemesini merkeze alır. Bunlardan âdil olanın Allah katındaki üstünlük ve mükâfatını, zalim olanın ise dünya ve ahiret açısından karşı karşıya olduğu tehditleri dile getirir. Hz. Peygamberin ifade buyurduğuna göre, yönetici şayet Allah'a karşı sorumluluk bilincini emreder ve adaletle hükmederse bütün

yaptıklarından sevap kazanır. Ama zulmederse bunun karşılığı olan günah ve vebali de yüklenir (Buhârî, Cihad, 110).

Zulüm adaletsizliğin yansımasıdır. *"Herhangi bir yerdeki adaletsizlik, her yerdeki adalet için bir tehdittir."* (Martin Luther King) Bu sebeple zulme rıza göstermek zulüm sayılmıştır (Müslim, Birr, 15). İslam, adaleti teşvik ettiği oranda zulümden sakındırır. Bu konuda kişinin kendine zulmetmesi ile başkasına zulmetmesi arasında ayrım yapmaz. Allah Teâlâ, *"Ey kullarım, ben zulmü kendime haram kıldım. Zulmü sizin aranızda da haram kıldım; zulmetmeyin."* buyurur (Müslim, Birr, 15). Hz. Peygamber, Yemen'e vali olarak gönderdiği Muaz b. Cebel'e şu talimatı vermiştir: *"Mazlumun bedduasından sakın. Çünkü onunla Allah arasında perde yoktur."* (Buhârî, Zekât, 62)

Mutlak adalet, Allah'ın adaletidir. Hiçbir zalim işlediği suçları O'nun adaletinden kaçıramaz; bu dünyada değilse bile öteki dünyada mutlaka karşılığını bulur. Çünkü Allah mühlet verir fakat ihmal

Huzur, barış, güven ve mutluluk adaletten beslenir.

etmez. Aynı şekilde adaletli kimse, Allah'ın kendisi için hazırlamış olduğu ahiret mükâfatından zerre kadar bile olsa mahrum kalmaz. Allah'ın vaadi açıktır: *"Kıyamet gününde adalet terazilerini kuracağız ve kimse en küçük bir zulme uğratılmayacak."* (Enbiya, 21/47)

Adalet, Allah'ın yeryüzündeki terazisidir. Adalet sayesinde zayıflar haklarına kavuşur; mazluma karşı zalime kısas uygulanır; hak sahibi hakkına en kısa ve en kolay yoldan kavuşma imkânına sahip olur. Adalet, İslam inancının İslam toplumunda yaşanması ile ortaya çıkan de-

ğerlerden biridir. İslam toplumunda yaşayan herkesin bu ilkeden sonuna kadar yararlanma hakkı vardır.

Adalet ilkesini uygulamada çıkış noktası bireyin kendisidir. Kişi her şeyden önce kendisine karşı âdil olmakla yükümlüdür. Kendisine karşı âdil olmayan kimsenin başkaları için adalet sergilemesi beklenemez. Bu yüzden Peygamberimiz, sürekli gündüz oruç tutup gece namaz kılarak hem kendi bedeninin hem de eşinin hukukunu çiğneyen Abdullah b. Amr b. Âs'ı şöyle uyarmıştır: *"Gözünün senin üzerinde hakkı var. Bedeninin se-*

nin üzerinde hakkı var. Ailenin de senin üzerinde hakkı var." (Buhârî, Savm, 57) Aynı şekilde Selman-ı Farisî de ibadet maksadıyla en yakınlarını ihmal eden Ebu'd-Derdâ'ya, *"Senin üzerinde Rabbinin hakkı var, nefsinin hakkı var, eşinin hakkı var. Her hak sahibine hakkını ver!"* demiş, Peygamberimiz *"Selman doğru söylemiş."* diyerek bu cümleleri onaylamıştır (Buhârî, Savm, 51).

Adalet, İslam'ın -hak ile birlikte- gözettiği temel insanî değerdir. Çünkü adalet bireysel hayatın, aile hayatının, sosyal ve siyasal hayatın bel kemiğidir. Bu sebeple Kur'an, insanlar arasında adaletin uygulanmasını bütün semavi dinlerin hedefi olarak göstermiş, ölçülü ve dengeli bir duruşun adaletin esası olduğuna işaret etmiştir (Hadîd, 57/25). *"Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet kıldık."* (Bakara, 2/143) ayeti de aynı hedefi İslam ümmeti üzerinden insanlığın dikkatine sunmuştur.

İnceden inceye düşünen kimse, "adalet" ile "itidal" arasında sürekli ve güçlü bir sebep-sonuç ilişkisi olduğunu görür. Adalet itidali besler, itidal adaletle korunur. Kâinat muhteşem bir denge ve uyuma sahiptir. İnsan âdil davrandıkça bu dengeyi korumuş ve ifrata ya da tefrite savrulmadan orta yolu bulmuş olur. Adaletle muamele toplumda yaygınlaştıkça, toplumun ruhuna adalet hâkim oldukça, yaşayışta, davranışlarda ve tehlikelere karşı koymada itidal ortaya çıkar. Nitekim "Adalet mülkün temelidir" denilmiştir. Bunun sebebi adaletin kişide, toplumda ve insan hayatında gösterdiği olumlu etkidir.

Günümüz insanı, yeryüzüne mutluluk getirme ve beşeriyetin gidişatını düzeltme yolunda İslam'ın önemle vurguladığı adalet ilkesine şiddetle ihtiyaç duymaktadır. Zira dünyanın istikrar bulması için evrensel, devletler arası, bölgesel, bireysel ya da toplumsal planda, her alanda ve herkese haklarının teslim edilmesi şarttır. Adalete dönmekten başka çare yoktur.

Gündelik söylemde adalet çok kere eşitlik şeklinde algılansa da, adalet, eşitliği de kapsayan daha üst bir kavramdır. Doğru olan, adaletin eşitliğe değil, liyakat esasına dayanmasıdır. Adaletin "herkese -iyisiyle kötüsüyle- hakkını/hak ettiğini vermek" şeklindeki tarifi de bu noktayı vurgulamaktadır. Eşitliğin adaleti temsil etmesi, tarafların hepsinin olumlu ya da olumsuz bir durum karşısında eşit konumda bulunmaları halinde söz konusudur. Gerçekte liyakat ölçüsü eşitlik hâlini de içermektedir.

Siyasal Otorite ve Adalet

"Andolsun, biz elçilerimizi açık mucizelerle gönderdik ve beraberlerinde kitabı ve mizanı (ölçüyü) indirdik ki, insanlar adaleti yerine getirsinler. Kendisinde müthiş bir güç ve insanlar için birçok faydalar bulunan demiri indirdik." (Hadîd, 57/25) ayetinde "Allah'ın ihsanı" olarak üç şeyden bahsedilmiştir: Kitap, mizan ve demir. Bunlardan "kitap", Allah'ın vahyini, "mizan" ise adaleti simgeler. Toplumda

huzuru ve barışı sağlayabilmenin temel iki aracı, ilâhî bilgi ve adalettir. Bunların etkili olmasını sağlayacak araç olarak da "demir" sembolü üzerinden siyasal erke vurgu yapılmıştır. Demir; gücü, otoriteyi, idareciyi temsil eder. Onun ilme ve adalete olan bağlılığı, hayatın düzenini ve istikrarını sağlayacaktır.

Hz. Peygamberin (s.a.s.) kıyamet gününde Allah'ın himayesinde olacağını bildirdiği yedi kişilik listenin birinci sırasında "adaletli yönetici" yer alır (Buhârî, Ezan, 36). Peygamberimizin ifadesiyle, *"Yönettikleri insanlara, ailelerine ve sorumlu oldukları kişilere karşı adaletli davrananlar, Allah katında, sınırsız merhamet sahibi Rahman'ın yanında nurdan minberler üzerinde ağırlanacaktır."* (Nesâî, Âdâbu'l-kudât, 1). Hakkın sahibini bulması ve zulmün engellenmesi, toplumun iyi bir yönetim organizasyonuna sahip olmasıyla mümkündür. Bunda başarılı olmak için de hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin hakkaniyet ruhu içinde dayanışması esastır. Her iki kesimin de temel insanî ve ahlakî değerlere sahip olması,

dünyevî imkânlar konusunda gerekli nitelikleri taşıması son derece önemlidir. Yönetimin şeffaf, yönetilenlerin ise hukuka saygılı olması sosyal adalet için kaçınılmazdır. Hz. Ebubekir (r.a.), hilafet makamına getirildiği gün yukarıdaki esasları hayata geçiren şu yönetim ilkelerini ilan eder:

"Ey insanlar! Sizin en iyiniz olmadığım halde başınıza geçirildim. Eğer görevimi gereği gibi yaparsam bana yardımcı olun. İşimi kötü yaparsam beni doğruya yöneltin. Doğruluk güven kaynağı, yalan ise hıyanettir. İçinizdeki güçsüzler, haklarını kendilerine teslim edinceye kadar benim katımda Allah'ın izni ile güçlüdürler. Güçlüleriniz ise, kendilerinden güçsüzlerin haklarını alıncaya kadar benim katımda Allah'ın izni ile zayıftır... Ahlaksızlık bir toplum içinde yaygınsa Allah onları belaya uğratır. Allah ve Resulü'ne itaat ettiğim sürece siz de bana itaat edin. Allah ve Resulü'ne isyan ettiğimde ise bana itaat etmekle yükümlü değilsiniz." (Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 153)

Siyasal otoritenin adaleti gerçekleştirebilmesi, hukukta ve iktisatta adaleti sağlamasıyla mümkündür. Bir diğer ifadeyle, insanların adaletle yönetildiklerini hissetmeleri, hem hukuk önünde hem de iktisadi alanda adaletin sağlandığına şahit olmalarına bağlıdır. Bu iki hususta adaletin nasıl temin edilebileceğine kısaca değinelim:

a. Hukukta Adalet

Adalet ilkesinin en çok göz önüne çıktığı yer olan mahkeme, hâkim, taraflar (davacı-davalı) ve şahitler üzerinden vücut bulur. Kur'an ve sünnet, adalet ilkesinin korunması yolunda bu unsurların her birinin mahkemedeki tutumları ile ilgili olarak çok net ilkeler getirmiştir. Her şeyden önce Allah için hakkı ayakta tutmayı hedefleyen bir anlayışla hareket edeceklerdir. Bu uğurda takva ölçüsü her birinin rehberi olacaktır. Hasımlar arasındaki kin ve düşmanlık onlardan hiçbirini adaletten sapma eğilimine sokmayacaktır (Mâide, 5/8). Zira adalet sevgi ve

düşmanlığın etkisinde kalmaz, soy-sop, zengin-fakir, güçlü-güçsüz, mümin-kâfir ayırımı yapmaz. Aralarındaki ilişkiler nasıl olursa olsun, yeryüzünde yaşayan herkes adalet önünde eşittir.

Kur'an-ı Kerim'de *"Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor."* (Nisâ, 4/58) buyrulur. Davacı ile davalının hâkim karşısında eşit konumda bulunması, hâkimin açlık, öfke ve uykulu olmak gibi muhakemeyi zayıflatacak hâllerde hüküm vermekten kaçınması gibi ilkeler hayati önem taşır. "Bir kimse sana bir gözü çıkarılmış olarak gelir de şikâyette bulunursa, hemen onun lehine hüküm verme. Çünkü onun hasmı iki gözü çıkarılmış olarak çıkıp gelebilir" sözü, tarafları dinleme ilkesinin kültürel hayata yansımasının güzel bir örneğidir.

Adaletin yerine getirilmesinde özellikle şahitlik kurumunun önemi büyüktür. Şahitlik her şeyden önce dinî bir yükümlülüktür (Talâk, 65/2). Hakikatin ortaya çıkmasına yardımcı olacak bir bilgiyi saklamak günahtır (Bakara, 2/283). Çünkü şahitlik, adaleti sağlama ve haksızlığa engel olma yolunda bilinçli davranmak anlamına gelir. İlgisiz, sorumsuz, nemelazımcı bireylerin yaşadığı bir toplumda adaletin sağlanması da güçleşecektir.

Mümin, şahitlik görevini yerine getirirken çok hassas davranacak, yalan beyanda bulunmayacaktır. Akrabalık, dostluk, menfaat, tarafların maddi durumu ve itibarı gibi hiçbir mülahazayı dikkate almaksızın gördüğünü ve bildiğini ifade edecektir. Aksi takdirde kişi, kıyamette göreceği ceza sebebi ile gerçekte kendine zulmetmiş olur. Kur'an-ı Kerim bu gerçeği şöyle dile getirir: "*Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınız aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten*

ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır." (Nisâ, 4/135)

Özellikle namus ve iffet davalarında daha titiz davranılacaktır. Dinimizde zina suçunun ispatı için dört şahidin öngörülmesi (Nisâ, 4/15), hem toplumsal dengeleri hem de bireysel hakları koruma açısından son derece önemlidir. Böylece zina isnadının ağır bir suçlama olduğuna dikkat çekilmiş, bilhassa kendilerine zina iftirasında bulunulan kadınlara yeterli araştırma ve şahit bulunmadan uygulanan haksız cezaların önüne geçilmiştir. Bu tür suçlamalarda dört şahit getiremeyenlere ise iftira cezası verilecek ve onların şahitlikleri bir daha asla kabul edilmeyecektir (Nûr, 24/4).

Toplumların çöküş sebeplerinden biri de suç işleyen soyluların, zenginlerin ve makam sahiplerinin göz ardı edilmesi,

buna karşılık himayeden mahrum olan zayıf kimselerin cezalandırılmasıdır. Böyle bir ayrımcılık halk arasında kin ve nefretin ortaya çıkmasına, ayrışmalara, toplumun nizamına yönelik başkaldırılara sebep olabileceği gibi, himaye edilen itibarlıların da haksızlıklarına devam etmelerinin önünü açar. Resûlullah (s.a.s.), bu durumu tarihî bir olgu üzerinden şöyle tespit etmiştir: *"Sizden önceki milletleri helak eden şey şudur: İçlerinden soylu bir kimse hırsızlık yapınca ona dokunmazlar, güçsüz bir kimse hırsızlık yaparsa onu cezalandırırlardı. Allah'a yemin ederim ki eğer Muhammed'in kızı Fatıma hırsızlık yapsa onu da cezalandırırdım."* (Buhârî, Enbiya, 52)

İslam, bir ülkenin gayrimüslim vatandaşlarına kendi dinî kanunlarını uygulama imkânı tanır. Eğer bir davanın tarafları farklı cemaatlerden ise doğacak kanunlar çatışmasını milletler arası özel bir hukuk çözümler. İslam, vatandaşların hepsini egemen kesimin içinde eritmek ve benzer tutmak yerine, her birinin menfaatlerini ayrı ayrı korur.

b. İktisatta Adalet

İktisadi adalet, toplumun sahip olduğu maddi değerlerin liyakat, hakkaniyet ve emeğe saygı esaslarına göre dağılımını sağlamakla gerçekleşir. Böylelikle toplumun farklı kesimleri arasında maddi uçurumların oluşması engellenecek, gelir dengesi kurulacaktır. İslam'ın faizi ve diğer her türlü haksız kazancı yasaklaması işte bu farklılaşmayı önleme amacına yöneliktir. İktisadi adalet, zenginlerle fakirler arasındaki mesafeyi azaltır. Bunun için de üretim, emek ve vergilendirmede hakkaniyetin gözetilmesi gerekir. Hz. Peygamberin, Yahudi arazilerinin haracını toplamakla görevlendirdiği Abdullah b. Revaha, kendisinin zulmetmesinden korkan Yahudilere şöyle hitap etmiştir: *"Allah'a yemin ederim ki Allah'ın yarattıkları içinde en çok kızdıklarım sizlersiniz. Fakat bu durum, beni size zulmetmeye sevk etmez."* (Ebû Dâvûd, Müsâkât, 35)

Ekonomik imkânların belli ellerde biriktiği ve emeğin hak ettiği değeri bula-

Adalet sevgi ve düşmanlığın etkisinde kalmaz, soy-sop, zengin-fakir, güçlü-güçsüz, inanan-inanmayan ayırımı yapmaz. Aralarındaki ilişkiler nasıl olursa olsun, yeryüzünde yaşayan herkes adalet önünde eşittir.

madığı ortamlarda, maddi güç ve refah büyük çoğunluk açısından birer zulüm aracına dönüşür. Maddi güç sahibi azınlıklar şımarır, toplumsal bozulmaya ve adaletsizliğe yol açar. Bu dengesiz hâl, toplumun huzur ve refahının alt üst olmasına sebep olur (İsrâ, 17/16).

Siyasal otoritenin gerçekleştirmesi beklenen adalet, toplumsal niteliklidir. Yönetimin, toplumun bütün katmanlarını dikkate alan bir adalet anlayışıyla hareket etmesi beklenir. Diğer taraftan, insani ve ahlakî görevler bağlamında gerçekleşen, gerçekleşmesi beklenen adalette ise bireysel nitelik ağır basar. Her insanın aile hayatını, komşuluk, arkadaşlık ve ticaret ilişkilerini düzenleyen ahlakî ilkelere uyması, böylece adalete hizmet etmesi gerekir. Sonuçta adalet, yöneten ve yönetilenin ortak emeğiyle ortaya çıkacaktır.

Hayat Parçalanamazsa Adalet de Parçalanamaz

Yukarıda yaptığımız adalet sınıflandırması sadece teorik bir durum olup konunun kolay sunumu çabasının sonu-

cudur. Eğer bir toplumda bireyler âdil değilse, toplum da adaletten mahrum olmaya mahkûmdur. Hukukta adaletin bulunmadığı yerde, ekonomik adalet aramak beyhudedir. Siyasal odakların âdil ve hakkaniyetli olmaması da aynı olumsuz sonucu doğurur. Toplumu oluşturan bütün kesimler bir maddenin atom yapısı gibi birbirine bağlı olduğuna göre, bunlardan birinde ortaya çıkan adaletsizlik o parça ile sınırlı kalmaz, kısa sürede bütün bünyeyi sarar.

Bütün değerler bütüncül bakış açılarıyla etkin ve hâkim olur. Adalet de öyledir; şu alanda adalet var, bu alanda yok gibi bir durumu hiçbir toplum kaldıramaz. Nasıl ki insan, hayatının her aşamasında ve her alanında adalete muhtaçsa, toplum da dokusunun her ilmeğinde ve her katmanında adalete ihtiyaç duyar. Dolayısıyla "adaletin vazgeçilmezliği" ilkesi, herkesi ve her kesimi bağlar. İbadete karşı sevabın, emeğe karşı ücretin, suça karşı cezanın, liyakate göre görevin verilmesi, adaletin teminini sağlayacak ve insanlığa barış getirecektir.